

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТИЧНОСТІ

LEGAL AWARENESS AS AN ELEMENT OF DEMOCRACY

Сушкова В.В., студентка II курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Пазич А.В., студент II курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Вступ. Стаття присвячена вивченню значення правосвідомості у контексті демократії та демократичного розвитку. Досліджується поняття правосвідомості, різноманітні деформації правосвідомості та їхній вплив на рівень демократичності, аналізується правосвідомість громадян України, розкривається зв'язок правосвідомості і рівня демократичності у країні.

Мета. проведення аналізу взаємного зв'язку ступеню демократичності суспільства та рівнем його правосвідомості, правової культури, виявлення і визначення певних рекомендацій щодо підвищення рівня правосвідомості.

У рамках роботи проводиться аналіз поняття та концепції правосвідомості та її відношення до процесів встановлення та функціонування демократії. Досліджуються характерні ознаки правосвідомості, до яких слід віднести перш за все систему цінностей громадян, їхніх знань та усталених переконань про функціонування права та прав і обов'язків громадян перед законом. Визначаються певні історичні, соціологічні, економічні та культурні чинники, що впливають на формування правосвідомості.

Стаття висвітлює вплив правосвідомості на процес демократизації та функціонування демократії. Проводиться аналіз прикладу країн з низьким рівнем правосвідомості та взаємозв'язок цього фактору з рівнем демократичності. Визначають чинники, що сприяють підвищенню або зниженню рівня правосвідомості у країні. У статті надаються висновки, що стосуються значущості рівня правосвідомості для встановлення та укріплення демократії. Робиться висновок, що високий рівень правосвідомості у країні позитивно впливає на участь громадян у політичних процесах, є чинником зниження рівня корупції, забезпечення правової рівності та укріплення концепції правової держави.

Результати. стаття висвітлює високу значущість правосвідомості як одного з основоположних елементів демократії та аналізує шляхи підвищення її рівня з метою зміцнення демократичних процесів та правової держави.

Ключові слова: правова свідомість, деформація правосвідомості, рівень демократичності.

Introduction. The article is dedicated to exploring the significance of legal consciousness in the context of democracy and democratic development. It examines the concept of legal consciousness, various distortions of legal consciousness, and their impact on the level of democracy. Furthermore, it analyzes the legal consciousness of Ukrainian citizens and elucidates the correlation between legal consciousness and the level of democracy in the country.

Purpose. The research aims to conduct an analysis of the interrelation between the degree of societal democracy and its level of legal consciousness, as well as to analyze the influence of legal culture on the formation of democratic values and to identify and determine specific recommendations for raising the level of legal consciousness to support and develop democratic institutions.

Within the framework of the study, an analysis of the concept and conception of legal consciousness and its relation to the processes of establishing and functioning of democracy is conducted. The characteristic features of legal consciousness are investigated, including the system of citizens' values, their knowledge, and established beliefs about the functioning of law and the rights and obligations of citizens under the law. Certain historical, sociological, economic, and cultural factors influencing the formation of legal consciousness are identified.

The article highlights the influence of legal consciousness on the process of democratization and the functioning of democracy. An analysis of countries with low levels of legal consciousness and the correlation of this factor with the level of democracy is carried out. Factors contributing to the increase or decrease in the level of legal consciousness in a country are identified. The article concludes regarding the significance of the level of legal consciousness for establishing and strengthening democracy. It is concluded that a high level of legal consciousness in a country positively affects citizens' participation in political processes, reduces the level of corruption, ensures legal equality, and strengthens the concept of the rule of law.

Results. the article highlights the high significance of legal consciousness as one of the fundamental elements of democracy and analyzes ways to increase its level to strengthen democratic processes and the rule of law.

Key words: legal awareness, legal awareness deformation, level of democracy.

Процес будівництва конституційного ладу на українських теренах є досить тривалим та тяжким. Країна й досі перебуває у постійному русі для подолання «посттоталітарних слідів», які залишили свій відбиток не тільки на формулі правового регулювання суспільних відносин, а й у правосвідомості українського населення. Розуміння Конституції як суто формального юридичного дотримання її положень зовсім не є сумісним з конституційною генезою. Вона фактично є формальним відображенням природних прав людини [1, с. 58], які не може обмежувати чи заперечувати ні держава, ні суспільство [2]. Перші ідеї конституціоналізму як закріплення біологічних прав індивідів висловлювали ще у добу Просвітництва. Державу як спосіб їх задоволення пояснював Ж.Ж. Руссо у своїй праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.). Дещо інші уявлення щодо державності мав Дж. Локк, який вважав, що держава – це не демократія або яка-небудь інша форма правління, а будь-яке незалежне співтовариство, пояснюючи це тим, що у своєму природньому стані кожна особа володіла владою.

Тобто реальний процес конституціоналізму є першоосновою, а не наслідком за своєю природою. Таку позицію неодноразово висловлював й Конституційний Суд України, зокрема у рішенні від 3 жовтня 1997 року № 4-зп/1997 зазначено: «Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу... Прийняття Конституції України Верховною Радою України означало, що у даному випадку установча влада була здійснена парламентом» [3]. Логіка, до якої вдався Конституційний Суд України в тлумаченні факту прийняття Конституції України Верховною Радою України, викликає сумніви. Згідно з нею будь-який владарюючий суб'єкт, який нав'язує суспільству окройовану конституцію, може легітимувати її з використанням ідентичної аргументації – конституція була прийнята на підставі одноразово делегованої йому народом установчої влади. Вірогідно, розуміючи сумнівність тези про одноразово делеговану установчу владу народу, у рішенні від 11 липня 1997 р. Конституційний Суд України застеріг, що Конституція України «не перед-

бачає права Верховної Ради України на прийняття Конституції України» [4].

Власне преамбула Конституції України прямо засвідчує, що Основний закон є продуктом «суверенної волі українського народу». Інакше кажучи, він сам «делегував» виражати свою позицію через обраних ним представників у законодавчих актах, які змогли б ефективно регулювати діяльність соціальних інституцій. Подібне уявлення щодо генези суверенітету виражено й у Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Зміст ст. 3 зазначеного документу вказує: суверенітет є продуктом волевиявлення нації, а влада може виникати лише на його основі [5]. Окрім цього походження державного суверенітету від народу закріплено у ст. 25 Конституції Франції 1793 року [6].

Кульмінацією процесу гуманізації конституції стало переосмислення цінності людини після Другої світової війни. Основоположну роль індивідуума виражала новітня тенденція побудови німецького конституціоналізму. Відатним ціннісним орієнтиром стала фіксація цієї концепції на найвищому законодавчому рівні. Стаття 1 повоєнної конституції визнавала обов'язок колишньої держави-агресора захищати та поважати людську гідність як невідчужувану якість будь-якої людини [7]. Людиноцентричний підхід сприяв оновленню державотворчих ідеалів на міжнародному рівні. Світова трагедія 20 століття призвела до утвердження демократії як ідеального, або принаймні найкращого, з існуючих режимів. Європейські країни вбачали в ній гарант миру та недопущення встановлення диктатури. Зокрема, французькі конституціоналісти вдало підкреслили принцип «правління народу, народом та для народу» у ст. 2 Основного закону 1958 року, що і діє донині [8].

Сьогодні взірцем для розвитку української держави та права є західні демократії. Але на відміну від народів Західної Європи, правосвідомість яких формувалася під впливом ідей Просвітництва та прав людини, українці багато століть жили в умовах відсутності власної державності – вкоріненість принципу демократичності як основного в «українському ґрунті» була неможливою у часи існування держави в складі СРСР й залишається недосяжним навіть після здобуття незалежності. Підготовка до насадження такого ідеалу триває на правовому, економічному, соціальних просторах, але при цьому показник правової свідомості населення здебільшого перебуває в «закостянілій» точці посттоталітарного рівня. Декларативний характер правових норм, відсутність українського народного представництва у вирішенні державних справ, викривлення основних юридичних принципів, нерівність перед законом і судом, тоталітаризм радянської епохи, використання права як інструмент забезпечення інтересів правлячої верхівки були стрижневими елементами для формування різноманіття правових деформацій.

Зокрема, принцип «Rule of Law» комуністична еліта тлумачила лише на власну користь. Як зазначає суддя Конституційного Суду С. Головатий, аналізуючи доповідь Венеціанської комісії щодо Верховенства права, зазначена концепція є нічим іншим, як породженням ідеї природного права, що забезпечує демократичну владу, яка витікає та обмежується первинним правом кожного індивіда. Нехтуючи основними правовими вимогами, радянська керівна верхівка пропагувала «соціалістичну правову країну», де верховенство надається радянським законам, що не мають нічого спільного з гарантуванням основних прав людини [9, с. 154].

Неправомірні «правові дії» викликали низку «юридичних захворювань» у споживачів діяльності монопольної комуністичної партії. Найбільш поширеним для українського суспільства було ураження правосвідомості контрарними ідеями – правовим нігілізмом та правовим ідеалізмом [10, с. 68]. Враховуючи строк паразитації зазначені явища стали не просто правовою деформацією, а загальноновизнаним принципом.

Правовий ідеалізм – релятивна одиниця до правового нігілізму, адже є наслідком суспільних невинуватених очікувань від права як єдиного можливого суспільного регулятора. Хоча визнання правових цінностей, їх ефективності є суто позитивними аспектами для розвитку демократії, але ігнорування недоліків правової системи та її функцій може призвести до деформації правосвідомості та стати лише перехідним етапом у формуванні правового нігілізму. Правовий ідеалізм, як і інші форми деформації правосвідомості, призводить до правового безсилля та неефективності правової системи [11, с. 15].

Історико-політичні передумови українського державотворення певним чином спричинили відсутність розуміння принципу народовладдя як єдиного джерела влади, недостатньої легітиматії управлінської верхівки та правової освіти населення, єдиної законодавчої техніки та розвиненості корупції. Окрім несприятливої ситуації у політичній, економічній сферах, зазначені чинники породили скептичне ставлення до права, розмежування принципу доцільності та законності, що виявляється у масовій розповсюдженості правового нігілізму [12, с. 172].

Деякі дослідники надають українському нігілізму певні визначальні характеристики, до яких відносяться масовість, демонстративність, підкреслена агресивність у багатоаспектному прояві зазначеної деформації, здатної до мімікрії та ще більш небезпечних новоутворень [13, с. 48]. Одним із таких може бути правовий негативізм, що визнає лише керованість суб'єктивними бажаннями, а право побічним формальним явищем [14, с. 61].

Соціальні наслідки таких «юридичних уразень» можуть завдавати небезпеки громадянському порядку та життю окремих індивідів, сприяти криміналізації суспільства. Незважаючи на всі відмінності у рівні злочинності в країнах світу основоположною тенденцією є його абсолютне і відносне зростання у співвідношенні з соціальними, економічними, демографічними та іншими факторами. Згідно з даними ООН, сучасні темпи зростання кількості населення планети становлять 1–1,5% щорічно, а злочинності – 5% [14, с. 62]. Тобто, невідворотність «верховенства антидемократичних принципів» у посттоталітарному суспільстві значним чином обумовлюється недостатнім рівнем правосвідомості населення.

Як слушно зазначає О. М. Макєєва, рівень правосвідомості кожного індивіда сприятиме ефективній співпраці держави, влади, науки та людини. [11, с. 16]

На нашу думку, існує кореляція між доступом населення до ресурсів та рівнем демократичності. Фактична комунікація між державними органами та населенням країни відбувається завдяки правовій регуляції з боку влади, уповноваженої на це народом. Авторитарний режим характеризується концентрацією ресурсів у одній групі, в той час як демократичний розподілом благ. Проте, реальному втіленню принципу рівного доступу до ресурсів може перешкоджати деформована правосвідомість населення. Для України в контексті європейського вектору розвитку актуальним є питання оцінки готовності населення до сприйняття та підтримки демократичних реформ. Високий рівень правової свідомості акумулює дійсність основних правових принципів, що є ключовими для розвитку демократичного режиму, а «зрілість правової свідомості» є важливим фактором для оцінки доцільності впровадження певних реформ за аналогією європейського законодавства.

Доцільним засобом для визначення рівня розвитку правової свідомості громадян та ступеню її деформованості є проведення соціальних опитувань. На нашу думку, основна увага має приділятися визначенню ставлення громадян до ступеню та перспектив реалізації стрижневих елементів верховенства права, що були деталізовані Венеціанською комісією: законності, юридичної визначеності, відсутності сваволі, доступу до справедливого

правосуддя, поваги до прав людини, відсутності дискримінації та рівності перед законом [15, с. 138]. За результатами таких досліджень можна оцінити рівень довіри громадян до тих чи інших інститутів, а також визначити вид деформацій правової свідомості.

Для правової свідомості українців характерний низький рівень віри у справедливість, що демонструють оцінки громадянами діяльності органів правопорядку та правосуддя. За результатами дослідження, що було проведено Центром Разумкова у 2020 р., 75,6% опитаних виражають недовіру до судової системи загалом, 71,2% – місцевим судам, 67,6% – прокуратурі, 44,3% – поліції [16].

Деформацію правової свідомості українців демонструє ставлення до дотримання громадянських та професійних зобов'язань. За результатами соціологічних досліджень, серед громадян України переважає думка, що найпотужнішими засобами для підвищення соціального статусу є «вміння іноді йти в обхід закону», наявність «впливових друзів», «заможних батьків», «впливових родичів». У порівнянні з результатами досліджень у країнах ЄС, для населення України цей фактор є у 5–6 разів більш важливим, у той час як вагомість інтелекту для громадян України є вдвічі нижчою, ніж у західних країнах [17, с. 14]. Соціологічні дослідження також демонструють ставлення громадян до давання хабарів. Більша частина громадян стверджує, що такий вчинок не буває виправданим. Втім, частка громадян, що вважають виправданими корупційні дії для блага родини є доволі високою – 17% [18].

За результатами соціологічного опитування «Молодь України-2017», що було проведене Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Ф. Еберта спільно із соціологічною компанією GfK Ukraine, трьома головними цінностями для української молоді стали економічний добробут (28%), працевлаштування (21%) та безпека (16%) В тому ж дослідженні на питання «Наскільки ви задоволені станом демократії в Україні загалом за 5-бальною шкалою, де 1 – «дуже незадоволений», а 5 – «дуже задоволений» відносна більшість опитаних (38%) обрала варіант «3» [19, с. 22]. Хоча до трійки найважливіших цінностей не увійшли, наприклад, демократія та захист прав людини, опитування громадської думки «Україна 2019. Проект «Східне сусідство ЄС» у співпраці з компанією АСТ LLC засвідчило, що більш ніж 70% українців визнають основні цінності ЄС та ідентифікують їх як такі цінності: «мир, безпека та стабільність», «захист прав людини», «економічне процвітання», «верховенство права» та «свобода особистості» [20].

У опитуванні «Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект» лише 17% громадян відповіло позитивно на питання «чи поважаються в Україні

права людини?», що у 3–4 рази нижче за аналогічний показник у країнах ЄС. Невіра у забезпечення реалізації та захист прав людини демонструє високий рівень правового нігілізму у державі. Слід відзначити, що ілюструючи повагу до прав людини респонденти найчастіше згадують: право на демонстрації, право на гідну оплату праці, право на здоров'я і пенсійне забезпечення [21]. Ще одним показником значної поширеності правового нігілізму серед громадян України є те, що 58,3% українців вважають, що якість їхнього життя ніяким чином не залежить від того, як саме вони голосують на виборах [22, с. 14].

За підсумками іншого опитування «Українське суспільство та європейські цінності», що було проведене у 2017 році, такі цінності, як верховенство права, демократія, свобода слова, чесність/прозорість, прагнення надати рівні можливості усім громадянам були обрані незначною кількістю респондентів. Домінуючими цінностями виявились здоров'я, успіх, достаток, щаслива сім'я, відсутність стресів. Друге місце посіли цінності патерналістсько-етапистського спрямування: забезпечені державою безкоштовні освіта і медицина, гідні пенсії, соціальні виплати, забезпеченість робочими місцями, співмірні отримуваним доходами ціни, стабільність [22, с. 13].

Соціологічне дослідження, проведене фондом «Демократичні ініціативи» спільно з центром Разумкова у травні 2018 р. засвідчило, що 44% опитаних погоджуються з твердженням, що «державна повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним» [23]. Також варто зазначити, що ставлення до європейських цінностей варіюється за регіональним принципом. Так, найчастіше їх згадують мешканці Києва та Львова, а ухил до патерналізму посилюється пропорційно з просуванням на Схід країни [22, с. 13].

Висновок. Отже, правосвідомість впливає на ефективність функціонування держави та на розбудову засадничих елементів демократичної держави. Власне зазначені види правових деформацій свідчать про незрілість українського суспільства до встановлення демократії. На даний момент зазначений режим у посттоталітарному суспільстві є «кривим дзеркалом», що відображає значну кількість прогалин у більшості сфер державного управління. Втілення європейських ідеалів та принципів в Україні потребує позитивних зрушень у правовій свідомості громадян та ліквідації деформацій правосвідомості. Чинниками, що впливають на це, на нашу думку, є підвищення професіоналізму державних посадовців та ефективності державних органів, забезпечення принципу верховенству права, захист прав та свобод людини і громадянина та ліквідація корупції.

ЛІТЕРАТУРА

- Henkin L. A new Birth of Constitutionalism: Genetic Influence and Genetic Defects. *Cardozo Law Review*. 1992. № 14. С. 533–536.
- Право на революцію – невід'ємне природне право людини. *Юридична газета* : веб-сайт. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/insh/pravo-na-revoluciyu--nevidimne-prirodne-pravo-lyudini.html> (дата звернення 04.04.2024).
- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року № 4-зп/1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97#Text> (дата звернення 03.04.2024).
- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97#Text> (дата звернення 03.04.2024).
- Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 03.04.2024).
- Декларація прав людини і громадянина. Конституційний Акт 1793 р. *Павло Гай-Нижник* : веб-сайт. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20\(06\)%2024.dekl.prav.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1793%20(06)%2024.dekl.prav.php) (дата звернення 04.04.2024).
- Основний Закон Німеччини. *Handbook Germany* : веб-сайт. URL: <https://handbookgermany.de/uk/basic-law> (дата звернення 07.04.2024).
- Конституція Французької Республіки. *Slideshare* : веб-сайт. URL: <https://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-95945981>.
- Головатий С.П. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–184.
- Макарова О. В. Форми прояву деформації правосвідомості населення України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 66–70.

11. Макеєва О. М. Правовий нігілізм як прояв деформації правосвідомості українського суспільства. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України: Міжнародна науково-практична конференція, 29–30 січня 2016 р.:* тези доповідей, Запоріжжя, 2016. С. 14–17.
12. Черкас М. Є. Актуальні проблеми формування правосвідомості в Україні. *Право та інновації*. 2015. № 4(12). С. 169–175.
13. Пампура, М. В. Основні форми деформації правосвідомості у перехідному українському суспільстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4 (75). С. 41–50.
14. Ткачук. А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки. *Актуальні проблеми політики*. 2011. Вип. 43. С. 56–63.
15. Писаренко, Н. Б. Верховенство права в адміністративному судочинстві: від доктринальної ідеї до практичної імплементації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. № 1. С. 134–145.
16. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до виконавчих та правоохоронних органів влади, оцінка діяльності Уряду. *Разумков центр* : веб-сайт. URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vikonavchikh-ta-pravookhoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r> (дата звернення 05.04.2024).
17. Пирожков С.І., Майборода О.М., Шайгородський Ю.Ж. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. Київ, 2016. 284 с.
18. Оцінка проблематики корупції в громадській думці. *Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва* : веб-сайт. URL: <https://dif.org.ua/article/otsinka-problematiki-koruptsii-v-gromads> (дата звернення 04.04.2024).
19. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири. *New Europe Center* : веб-сайт. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf (дата звернення 05.04.2024).
20. Опитування громадської думки 2019: Україна. *EU NEIGHBOURSEAST* : веб-сайт. URL : <https://euneighbourseast.eu/uk/news/opinion-polls/opytuvannya-gromadskoyi-dumky-2019-ukrayina-2/> (дата звернення 06.04.2024).
21. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1–2. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf.
22. «Українське суспільство та європейські цінності» звіт за результатами соціологічного дослідження. *Фонд Фрідріха Еберта* : веб-сайт. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/JEvropski_cinnosti_tables_and_diagrams_MR.pdf (дата звернення 05.04.2024).
23. Українському суспільству властивий патерналізм, але більшість не схильна все покладати на державу. *Фонд “Демократичні ініціативи”* : веб-сайт. URL: <https://dif.org.ua/article/ukrainskomu-suspilstvu-vlastiviy-paternalizm-ale-bilshist-ne-skhilna-vse-pokladati-na-derzhavu> (дата звернення 04.04.2024).